

УДК 658

Ю.Ю. Мороз

к.е.н., доцент

Житомирський національний агроекологічний університет

МОНІТОРИНГ КОНЦЕНТРАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

Розглядається проблема здійснення моніторингу концентрації сільсько-господарського виробництва. Запропоновано рекомендації щодо побудови системи показників, що лежать в основі моніторингових досліджень.

Постановка проблеми

Характерною тенденцією розвитку світової економіки і сільськогосподарського виробництва в Україні є підвищення концентрації як форми організації суспільного господарювання і забезпечення його конкурентоспроможності. Історія розвитку світового сільського господарства яскраво демонструє, що у цій галузі уже давно простежується тенденція до концентрації виробництва, формою вияву якої стало скорочення кількості господарств і збільшення земельних ділянок та обсягу продажу у тих, що функціонують. Наприклад, в США, де 8 % великих господарств забезпечують виробництво 73 % аграрної продукції та отримання 78 % чистого прибутку, сьогодні активно реалізується політика сприяння концентрації сільськогосподарського виробництва шляхом надання державних дотацій [4].

Сучасна економіка може ефективно розвиватися тільки на основі висококонцентрованих виробництв, великих корпоративних компаній, що не заперечує доцільність існування малих і середніх підприємств [11]. Проте саме великі сільськогосподарські підприємства з висококонцентрованим виробництвом спроможні швидко розвиватися на інноваційній основі, забезпечуючи високу ефективність діяльності.

Отже, вивчення стану і прогнозування напрямків розвитку концентрації та оцінка її наслідків за допомогою моніторингу має важливе значення для учасників господарської діяльності в аграрному секторі економіки і є наразі актуальним.

Аналіз останніх досліджень

Розробкою питань розміщення, спеціалізації, концентрації та диверсифікації сільськогосподарського виробництва активно займалася велика кількість радянських вчених [9]. У сучасних умовах проблема концентрації виробництва безпосередньо пов'язана з величиною підприємства. У цьому зв'язку інтерес представляє погляд відомих зарубіжних учених Г. Дінза, Ф. Крюгера і С. Зайзеля [8]. Вони свідчать, що підприємства, в конкурентній боротьбі щоб вижити, повинні постійно зростати, а тому не існує ні оптимального їх розміру, ні

максимального. Оптимальним, за їхньою думкою, є ще більший розмір підприємства, більший, ніж у минулому періоді, а також ніж у конкурентів. Тому стратегія підприємства повинна бути спрямована на їхнє зростання у майбутньому, на забезпечення нових ринків, на подальшу концентрацію авансованого капіталу.

Щодо сільськогосподарських підприємств, то, на думку Дем'яненка С. [7], їх розмір ніяким чином не впливає на показники господарської діяльності. Вони залежать лише від спеціалізації та раціонального співвідношення основних факторів виробництва: землі, капіталу, праці та менеджменту.

Можливості зростання і завоювання нових ринків істотно збільшуються під впливом СОТ на подальший розвиток глобалізаційних процесів через усунення торгових бар'єрів між державами, локалізацією обмежень на рух капіталів і робочої сили. За даними Паламарчука Г.П., у розвинутих країнах більша частина економіки базується на великих інтегрованих підприємствах, насамперед транснаціональних [11].

Щодо надконцентрації земельних ресурсів, то В.Г. Андрійчук передбачає для України загрозу виникнення й утворення приватного і орендного латифундизму. Щоб не допустити цього явища, необхідно розробити розумний механізм встановлення меж норм приватного землекористування, площ оренди сільськогосподарських земель і термінів договорів оренди на земельні ділянки [2].

Метою дослідження є розробка теоретичних та аналітичних підходів до здійснення моніторингу концентрації сільськогосподарського виробництва, визначення системи показників, які будуть лежати в основі моніторингових досліджень.

Результати досліджень

Під економічною концентрацією мають на увазі зосередження економічно значимих ознак чи характеристик у певній структурній ланці (галузь, територіальна структура, об'єднання), яке супроводжується укрупненням масштабів виробничих процесів та розмірів підприємства. У свою чергу, концентрація виробництва – це його зосередження на дедалі більших суб'єктах господарювання, що характеризується зростанням питомої ваги великих підприємств у загальному обсязі продукції певного виду економічної діяльності або в сумі її ресурсів. Чим більша частка продукції виробляється на великих підприємствах, тим вищий рівень концентрації виробництва.

Концентрація сільськогосподарського виробництва в Україні здійснюється за напрямками:

- збільшення в структурі сільськогосподарських підприємств тих суб'єктів, які забезпечують приріст ресурсів;

- створення вертикально-горизонтально-інтегрованих кластерних структур на засадах єдиної власності з організацією великомасштабного сільськогосподарського виробництва, консолідуючи великі масиви землі;
- продаж оренди землі для залучення під контроль і посилення конкуренції на ринку земельних ділянок;
- перетворення агробізнесу після доведення його до певного високого рівня розвитку в товар та продаж іншим зацікавленим господарюючим суб'єктам;

У сільському господарстві розрізняють три форми концентрації: господарську, об'єктну і організаційну.

Господарська – вихідна форма концентрації, яка безпосередньо становить процес збільшення (укрупнення) підприємств. Розміри їх можуть збільшуватись за рахунок зростання технологічно однорідних виробництв або їх числа на одному підприємстві.

Об'єктна концентрація означає збільшення обсягів окремих видів виробництв у складі підприємства. У цьому випадку концентрація виступає формою спеціалізації, збільшення на одному підприємстві технологічно однорідної продукції.

Організаційна концентрація виявляється у створенні різних видів об'єднань. „Нині є очевидним, що формування конкурентоспроможного великотоварного агропромислового виробництва неможливе без налагодження тісних міжгосподарських зв'язків. Організаційними механізмами для розвитку інтеграційних процесів є механізми кооперації та корпоратизації, а також, як переконує світовий досвід, — кластеризації”[10]. Наразі в Україні набули поширення вертикально-інтегровані структури, серед яких вагоме місце займають агрохолдинги – підприємницькі об'єднання корпоративного типу, засновані на оренді розосереджених великих земельних масивів. Ці об'єднання корпоративного типу мають як ряд переваг великотоварного виробництва інноваційного характеру, так і деякі недоліки, пов'язані із загостренням соціальних проблем на селі [6; 10].

Ще один перспективний шлях організації великотоварного виробництва, який дає змогу зберегти переваги міжгосподарських об'єднань і, разом з тим, спрямувати їхню діяльність на розвиток сільських територій, — стимулювання розвитку горизонтальних інтеграційних процесів. Кластерна організація розвитку агропромислового виробництва передбачає концентрацію та спеціалізацію агропромислового виробництва з формуванням на території замкнутих циклів “виробництво, зберігання, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції” на засадах інтеграції з використанням механізмів корпоратизації та кооперації для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції й підвищення прибутковості. „Світовий досвід переконує, що в умовах глобалізації секторальний (галузевий) підхід до організації виробництва й

управління втрачає свої позиції і на перший план виходять системи кластерної організації взаємозв'язків фірм та організацій"[10].

Моніторинг концентрації можливо здійснювати за певним переліком показників. В.Г. Андрійчук [1] до їх складу відносить показники розміру підприємства, що визначаються за наступними індикаторами: площа сільськогосподарських угідь підприємства, включаючи й орендовану землю; авансований капітал підприємства, взятий разом з орендованим майном; середньооблікова чисельність працівників в еквіваленті повної зайнятості; обсяг виробництва і продажу сільськогосподарської продукції. Дещо інша система показників запропонована групою авторів [3]: обсяги реалізації продукції за рік; річний розмір прибутку; капіталізація (ринкова вартість); вартість основних активів; кількість працівників.

У свою чергу В.М. Горбатов [5], досліджуючи індикатори оцінки концентрації виробництва та капіталу розподіляє їх на дві групи: відносні та абсолютні. Найбільш розповсюдженими відносними показниками, на його думку, є часткові як, наприклад, індекси Херфіндала-Хіршмана, Лернера, Розенблюта, Тобіна. Разом з тим, на думку автора, не варто зменшувати значення і абсолютних індикаторів, до найбільш значимих з яких він відносить середній розмір підприємств за чисельністю зайнятих.

Ми також притримуємося позиції щодо необхідності поділу показників, що лежать в основі моніторингу концентрації виробництва на абсолютні та відносні.

Абсолютний рівень концентрації характеризується середнім розміром аграрних підприємств за наступними індикаторами: обсяг виробництва продукції за валовою продукцією і чистим доходом, середньооблікова чисельність персоналу, середньорічна вартість активів, основних засобів, власного капіталу, розмір землекористування. Кожен з наведених показників має певні переваги та недоліки, а їх вибір для здійснення моніторингу залежить від конкретної мети досліджень.

Найточніше моніторинг рівня концентрації виробництва можна здійснювати на основі обсягу створеної продукції (виробничої потужності, господарського потенціалу), вимірної у вартісному або, в натуральному виразі. Інші ж вимірники відображають рівень концентрації не безпосередньо, а якісно. Наприклад, чисельність персоналу не може у повній мірі дати уяву про розмір підприємства, тому що в умовах високого інноваційного технологічного процесу значні обсяги виробництва продукції можуть бути досягнуті за невеликої чисельності працівників. При цьому, велике високоінноваційне підприємство щодо ресурсів і обсягів виробництва продукції може виявитися малим або середнім за чисельністю зайнятого у ньому персоналу. Не може слугувати надійним вимірником рівня концентрації вартість основних засобів. Між первісною і залишковою вартістю основних засобів та обсягом господарювання немає безпосереднього зв'язку. Підприємства з одним і тим же обсягом основних

засобів, але різною питомою вагою їх активної частини і режимом роботи (змінністю) будуть створювати різну величину продукції.

Крім розміру підприємства, для сільськогосподарського виробництва характерним показником його концентрації є площі сільськогосподарських угідь, що знаходяться в їх користуванні.

Регіональні пропорції розміщення сільськогосподарського виробництва за основними показниками концентрації представлені в табл. 1 [12].

Таблиця 1. Концентрація сільськогосподарського виробництва за регіонами України в 2007 році (у відсотках до загальних обсягів)

Регіони (області)	Ресурсний потенціал			Господарський потенціал за валовою продукцією		
	земельних угідь	персоналу (штатних працівників)	основних засобів	всього	у тому числі	
					рослинництва	тваринництва
АР Крим	4,0	5,4	5,6	4,0	3,0	5,3
Вінницька	4,9	7,1	4,6	5,7	6,3	4,9
Волинська	2,3	2,6	2,8	3,3	2,8	3,8
Дніпропетровська	6,1	5,3	7,5	5,8	5,5	6,1
Донецька	4,7	5,9	5,1	5,1	4,8	5,5
Житомирська	3,6	3,4	3,8	3,4	3,2	3,6
Закарпатська	1,1	0,5	0,9	2,3	2,0	2,8
Запорізька	5,8	4,2	4,9	3,4	3,5	3,3
Івано-Франківська	1,3	1,1	1,4	2,8	2,0	3,9
Київська	4,2	7,1	8,5	7,2	6,2	8,6
Кіровоградська	4,8	3,8	3,1	3,1	3,4	2,7
Луганська	4,7	2,7	2,7	2,9	3,1	2,8
Львівська	2,8	2,0	2,7	4,8	4,3	5,5
Миколаївська	4,9	3,7	4,2	2,1	2,1	2,3
Одеська	6,2	6,0	5,5	3,3	3,3	3,3
Полтавська	5,2	6,5	5,1	5,7	7,0	4,0
Рівненська	2,3	2,1	2,4	3,2	3,2	3,1
Сумська	3,9	3,9	2,4	3,3	3,8	2,8
Тернопільська	2,6	2,4	2,3	3,4	3,7	2,9
Харківська	5,9	4,9	4,8	5,9	6,9	4,5
Херсонська	4,8	3,5	5,3	3,2	3,6	2,6
Хмельницька	4,0	4,0	3,2	4,4	5,2	3,4
Черкаська	3,6	6,0	4,8	5,4	4,4	6,5
Чернівецька	1,2	1,1	0,9	2,2	2,0	2,5
Чернігівська	4,9	4,7	4,4	4,1	4,7	3,3

З даних табл. 1 є очевидними диспропорції в міжрегіональній концентрації основних видів ресурсів у сільському господарстві. Так, за наявними земельними ресурсами найбільша концентрація сільськогосподарського виробництва спостерігається в Дніпропетровській та Одеській областях, а найменша –

областях Західного регіону України – Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій. Разом з тим, у Вінницькій, Миколаївській та Чернігівській областях при майже однаковій регіональній концентрації земельних угідь та зосередження основних засобів спостерігається значний рівень варіації трудових ресурсів. Це засвідчує невважену державну політику з питань регулювання розміщення сільськогосподарського виробництва. Такі регіональні відмінності в розміщенні ресурсів спричиняють різні результати господарської діяльності. Наприклад, ступінь зосередження виробничих ресурсів у Миколаївській області становить близько 4,3 %, тоді як у Львівській – лише 2,5 %. Водночас? їх використання призвело до обернених показників розміщення отриманих на їх основі результатів діяльності, 2,1 та 4,3 % відповідно. Тобто, висока концентрація ресурсів внаслідок неефективного їх використання призводить до низького рівня зосередження господарських результатів.

Окрема група показників концентрації виробництва розраховується за часткою діяльності підприємств за класифікаційними групами в загальних обсягах господарювання. Такі показники в системі моніторингу будуть характеризувати різні види концентрації сільськогосподарського виробництва:

- ринкову, яка базується на визначенні питомої ваги підприємства на ринку товарів та визначає ступінь його монополізації;
- продуктову, що визначається часткою певної сільськогосподарської продукції в загальному її обсязі;
- просторову, що вказує на ступінь зосередження сільськогосподарських підприємств на певній території;
- типологічну, яка передбачає оцінку зосередження виробництва у відповідності до видів сільськогосподарських підприємств за їх класифікацією.

На основі моніторингу концентрації можливо зробити висновки про її економічні наслідки, що можуть носити як позитивний, так і негативний характер.

Позитивні результати для учасників концентрації та їх споживачів полягають у покращенні показників фінансово-господарської діяльності, якості продукції, зниження цін за рахунок об'єднання дублюючих функцій, ефективної організації науково-дослідних робіт, консолідації витрат за однаковими статтями, маневрування фінансовими та іншими ресурсами.

Однак потрібно мати на увазі, що укрупнення підприємств не може бути безмежним. Можливі випадки, коли економія, що її одержують внаслідок концентрації виробництва, зменшується або повністю зникає. Надмірне укрупнення виробництва, необґрунтоване зосередження його на обмеженому числі великих підприємств викликає певні труднощі в організації технологічних процесів і додаткові втрати, які зменшують ефективність виробництва.

Найважливіші недоліки концентрації виробництва, за якими необхідно здійснювати додатковий моніторинг:

- значні одноразові авансовані вкладення при створенні великих суб'єктів господарювання з віддачею на тривалі терміни;
- просторова централізація виробництва і обмежені можливості рівномірного зосередження його на території регіону. Це суперечить принципу комплексного регіонального розвитку, раціонального споживання ресурсів та збільшує додаткові транспортні витрати;
- відсутність необхідної кількості фахового персоналу за місцем розміщення підприємства;
- важке пристосування до диверсифікації виробництва на створення інноваційних об'єктів діяльності.

Ці недоліки пояснюють доцільність діяльності підприємств різних розмірів – великих, середніх, малих. Правильне їх поєднання дає можливість, з одного боку, використовувати техніко-економічні переваги великого виробництва, а з другого боку, – розв'язувати найважливіші завдання підвищення ефективності господарювання.

Взагалі, величина підприємства – поняття відносне, і не має та й не може бути якогось постійного, раз і назавжди, розміру, придатного для конкретного виду економічної діяльності. Він повинен відповідати вимогам оптимізації:

$$ВС_{ij} + АВ_{ij} + ВЗ_{ij} + Аk_{ij} \longrightarrow \min; Ц_{ij} \longrightarrow \max,$$

де $ВС_{ij}$ – виробнича собівартість одиниці i -тої продукції на підприємстві j -тої величини; $АВ_{ij}$ – адміністративні витрати на одиницю i -тої продукції j -того розміру підприємства; $ВЗ_{ij}$ – витрати на збут одиниці i -тої продукції j -того розміру підприємства; $Аk_{ij}$ – авансований капітал на одиницю i -тої продукції j -того розміру підприємства; $Ц_{ij}$ – ціна одиниці i -тої продукції на підприємстві j -тої величини.

Враховуючи це, моніторинг стану та розвитку концентрації сільськогосподарського виробництва повинен формувати інформацію щодо наступних сценаріїв господарювання:

1. У міру концентрації знижується співвідношення середньорічної вартості активів і обсягів господарювання.

2. Велике виробництво забезпечує вищу фондівдачу.

3. Перевагами укрупнення є зниження виробничої собівартості та рівня витрат на загальногосподарське управління і збут у розрахунку на одиницю продукції.

4. На великих підприємствах більше можливостей для зростання продуктивності праці.

5. Великі підприємства економніше і раціональніше витрачають різні види ресурсів, що сприяє поліпшенню матеріаломісткості, трудомісткості, амортизаційної місткості господарської діяльності та завантаження виробничих витрат у цілому.

6. Укрупнення розміру сільськогосподарських підприємств супроводжується збільшенням продуктивності об'єктів діяльності та зменшенням земленавантаження на одиницю продукції.

7. Усі переваги великих підприємств у результаті приводять до поліпшення найважливіших економічних показників їх роботи, і, перш за все, до зростання прибутковості на одиницю ресурсів.

Але ці в цілому правильні положення не можна розуміти спрощено, прямолінійно і механічно застосовувати до різних підприємств без врахування особливостей класифікаційних ознак суб'єктів господарювання.

Висновки

Наведені в дослідженні підходи до створення системи моніторингу процесу концентрації сільськогосподарського виробництва створять нові можливості в інформаційному забезпеченні господарюючих систем. У першу чергу це стосується методології розроблення системи абсолютних і відносних показників, що характеризують концентрацію за ресурсним і господарським потенціалом господарюючих суб'єктів. Практика засвідчує, що завдяки аналізу пропорцій між обсягами ресурсів і господарської діяльності цілком можливим є визначення оптимального розміру підприємства.

Систематизовано також інформацію, яку необхідно використовувати для оцінки рівня ринкової, продуктивної, просторової, типологічної концентрації. Надзвичайно важливими є наведені в статті процедури побудови оптимального за величиною підприємства з мінімальними витратами і максимальними доходами з одиниці об'єктів господарської діяльності.

Не претендуючи на повноту висвітлення концептуальних і методологічних основ моніторингу концентрації сільськогосподарського виробництва, сподіваємося, що публікація цієї статті слугуватиме поштовхом для розробки інтегрального показника оптимального розміру підприємства, виходячи з його форми власності, організаційно-правової форми господарювання і виду економічної діяльності.

Література

1. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник. — 2-ге вид., доп. і перероблене. / В. Г. Андрійчук. — К.: КНЕУ, 2002. — 624 с.
2. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В.Г.Андрійчук // Економіка АПК. — 2009. — № 2. — С. 3–9.
3. Беркович М.И., Харченко А.А., Смирнов Д.А. Концентрация и диверсификация производства в отраслях промышленности : учебное пособие. — Кострома : КГТУ, 2006. — 63 с.
4. Власюк М.С. До питання фінансової підтримки аграрного виробництва / М.С.Власюк // Науковий часопис Хмельницького університету управління та права „Університетські наукові записки”. — 2005. — № 4 (16). — С. 355 – 358.

5. Горбатов В. М. Оценка концентрации капитала и производства [Электронный ресурс] / Научно-технический сборник № 61 „Коммунальное хозяйство городов”, 2005. – с.191 – 196. – Режим доступа : <http://eprints.ksame.kharkov.ua>.
 6. Дем’яненко С. Агрохолдинги в Україні: добре чи погано? / С. Дем’яненко. – К.: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2008. – 20 с. – Режим доступа : <http://ierpc.org>.
 7. Дем’яненко С. Організаційно-правові форми реформованих сільсько-господарських підприємств в Україні: які висновки можуть бути зроблені? / С. Дем’яненко. – К.: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2008. – 9 с. – Режим доступа: http://ierpc.org/ierpc/papers/s16_ur.pdf.
 8. Динз Г. К победе через слияние. Как обратить отраслевую консолидацию себе на пользу / Грейм Динз, Фриц Крюгер, Стефан Зайзель. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 252 с.
 9. Каталог центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки Російської академії сільськогосподарських наук. – Режим доступа : <http://www.cnsnb.ru>.
 10. Мельник Ю.Ф. Агропромислове виробництво України: уроки 2008 року і шляхи забезпечення інноваційного розвитку / Ю.Ф. Мельник, П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2009. – № 1. – С. 3–15.
 11. Паламарчук Г.П. Проблеми концентрації виробництва в Україні / Г.П. Паламарчук // Економіка України. – 2008. - № 11. – С. 39–46.
 12. Сільське господарство України за 2007 рік: статистичний збірник. – К.: Дежкомстат України, 2008. – 392 с.
-
-